14 Inkoo Backavikenin perinnemaisema on ollut peltojen ja niittyjen ympäröimä kylämäki. Alue on kasvamassa umpeen, mutta laiduntaminen ja niitto toisivat esiin myös asutuksen muistot.

Asutus- ja maankäyttöhistoriallinen analyysi – esimerkkinä Uudenmaan perinnemaisemat

Alueellinen ja paikallinen taso

Projektin tavoitteena on kehittää perinnemaisemien inventointiin ja dokumentointiin soveltuvaa työkalua tai lähestymistapaa, jonka avulla voidaan tarkastella perinnemaisemien suhdetta varhaisimpaan asutus- ja maankäyttöhistoriaan. Tutkimusalueeksi on valittu Uudenmaan ja Itä-Uudenmaan maakunnat. Molemmat sisältyvät Uudenmaan perinnemaisemat -julkaisuun (Pykälä & Bonn 2000).

Analyysi on ollut kaksivaiheinen. Ensimmäisessä vaiheessa on käsitelty yleisellä tasolla Uudenmaan maisemaa ja varhaisinta agraarihistoriaa sekä tarkasteltu perinnemaisemien suhdetta asutus- ja maankäyttöhistoriaan selvittämällä perinnemaisemien ja asutushistoriallisten jäännösten välistä yhteyttä ensin erilaisin tietokantakyselyin ja kriteerein. Kyselyjen tulosten, valintakriteerien ja maastokäyntien perusteella on valittu esimerkkejä toiseen vaiheeseen, jossa perinnemaisemien asutus- ja maankäyttöhistoriallinen analyysi esitellään paikallisella tasolla.

Maankäyttöhistorian tai arkeologisen tutkimuksen kannalta kohteen ei tarvitse täyttää kaikkia kriteereitä, toisaalta yhdenkin kriteerin täyttyminen voi tehdä kohteesta kiinnostavan jatkotutkimuksia ajatellen. Kohteita on valittu sekä valtakunnallisesti, maakunnallisesti että paikallisesti arvokkaiksi luokitelluista perinnemaisemista. Kasvillisuuden osalta on tarkasteltu kohteita, joissa on todettu mahdollisia arkeofyyttejä.

Arkeologisena kriteerinä on käytetty kohteen etäisyyttä tunnettuihin muinaisjäännöksiin. Muinaisjäännösten merkitystä on tarkasteltu ja painotettu etäisyyden, tyypin (asuinpaikka, hautapaikka jne.) ja ajoituksen mukaan. Korkeimman arvon ovat saaneet perinnemaiseman lähelle sijoittuvat, maankäyttöön liittyvät asutusjäännökset. Valintaan on vaikuttanut myös kohdekuvausten maininta ihmisen toiminnan merkeistä, lähinnä asutus- ja elinkeinohistoriallisista jäännöksistä (esim. rakennuksenpohjat, röykkiöt, uunit, kiukaat, haudat, valmistuspaikat, kulkureitit, maankäyttökuviot).

Maisema- ja maankäyttökriteerinä on sovellettu paikkatietoanalyysin pohjalta saatavaa tietoa kohteen maisemarakenteellisesta (topografia, maaperä, vesistösijainti) sijainnista. Tällöin on tarkasteltu erityisesti paikan ympäristön (rannansiirtyminen) ja maaperän (helposti muokattavat maalajit) soveltuvuutta varhaiseen maankäyttöön. Asutus- ja maankäyttöhistoriallisen suhteen selvittämisessä on käytetty pääasiassa karttalähteitä (asutusrakenne, kylät, talot, tiet vanhimpien lähteiden perusteella).

15 Uudenmaan vanhimmat asuinpaikat sijaitsevat nykyisin kaukana sisämaan järvi- ja jokilaaksoissa. Monet ovat Hiidenveteen laskevan Vanjoen tapaan vielä kivikaudella olleet suojaisia merenlahtia. Etualalla pellossa Vihdin Ryönän kivikautinen asuinpaikka ja oikealla valtakunnallisesti arvokas perinnemaisema, Ryönän laitumet.

Kohteita on valittu maantieteellisesti erilaisista ympäristöistä: sisämaasta, rannikolta, saaristosta, jokilaaksoista ja järvialueelta. Kysymyksenasettelun kannalta olennaisia ovat kohteet, joilla on varhainen tai pitkä asutushistoriallinen jatkuvuus, mutta joissakin esimerkeissä tuodaan esiin myöhempääkin maankäyttöhistoriallista moninaisuutta ja asutushistoriallisia erityispiirteitä. Esimerkkien joukosta löytyy kohteita, jotka ovat edelleen maatalouskäytössä, hoidettuja, hoitamattomia tai kokonaan häviämässäkin. Mukaan on otettu myös muutamia erittäin edustaviksi arvioituja biotooppeja. Esimerkkien joukossa on joitakin seuranta- tai hoitohankkeisiin sisältyviä kohteita, jotta maankäyttöhistoriallisen analyysin käyttömahdollisuuksista saataisiin tuoreita käytännön kokemuksia.

Paikkatietoaineistot

Analyysissä on käytetty sekä paikkatyöskentelyyn tarkoitettua valmista numeerista aineistoa että itse tuotettua aineistoa. Valmiina pohjakarttana on käytetty ympäristöhallinnon ja Museoviraston hankkimaa tai itse tuottamaa aineistoa. Suomen ympäristökeskukselta on myös saatu käyttöön Maanmittauslaitoksen tuottama korkeusmalli ja siitä johdettu korkeuskäyräaineisto.

Perinnemaisemakohteiden yhteyttä nykyiseen rakennettuun ympäristöön on visualisoitu käyttämällä Maanmittauslaitoksen tuottamaa, pohjakarttakäyttöön tarkoitettua PerusCD-aineistoa, jossa on rasterimuodossa kuvattu rakennukset, tiestö, vesistöt ja jonkin verran maastomuotoja ja nimistöä. Lisäksi muutamista kohteista on saatu käyttöön ympäristöhallinnon hankkimia ortoilmakuvia (FM-Kartta Oy), jotka sisältävät monipuolista informaatiota sekä maisemarakenteesta että maankäytöstä.

Itse tuotettu aineisto koostuu kuvatusta karttaaineistosta (rasterimuotoinen aineisto) sekä sen pohjalta työstetystä materiaalista (vektorimuotoinen aineisto). Paikkatietoa on tuotettu myös keräämällä asutusta ja maankäyttöä koskevia havaintoja maastosta. Paikkatietoympäristössä on ollut mahdollista yhdistää, vertailla ja tarkastella erilaisia aineistoja samassa karttanäkymässä.

Korkeusmalli

Perinnemaisemien suhdetta topografiaan on kuvattu käyttämällä numeerista korkeusmallia (ns. korkeusmalli 25). Korkeusmallin avulla voidaan visualisoida havainnollisesti maisemarakennetta jäsentäviä suurmuotoja, kuten selänteitä, laaksoja ja vesistöjä. Maisemarakenteen perustekijät ovat vaikuttaneet myös ihmisen toimintaan ja sitä tarkastellaan tässä yhteydessä maankäytön historian näkökulmasta.

Rannansiirtyminen on vaikuttanut suuresti maisema- ja asutusrakenteeseen. Karttatarkastelussa on käytetty korkeusmallista laskettuja korkeuskäyriä tai rantapintatasoja, jotka kuvaavat tiettyjä esi- ja varhaishistoriallisia vaiheita eri osissa tutkimusaluetta. Käytettyjen rantapintojen tarkoituksena on luoda yleispiirteinen käsitys rannansiirtymisen

vaikutuksesta maisemarakenteeseen ja asutuksen sijoittumiseen tutkimusalueella. Varsinkin matalilla merenranta-alueilla muutokset ovat voineet olla paikallisesti huomattavia, ja niillä on saattanut olla suuri merkitys asutuksen sijoittumiseen.

Maaperätietoja on selvitetty Geologian tutkimuskeskuksen GEOKARTTA-internetpalvelusta, jossa on mahdollista selata maa- ja kallioperäkarttoja (1:20 000–1:100 000). Joidenkin kohteiden osalta on myös käytetty agrogeologisia eli maataloudellisia maaperäkarttoja (1:20 000). Maataloudelliset maaperäkartat ovat asutushistoriallisen tutkimuksen kannalta hyödyllisiä, koska niissä kuvataan viljelyominaisuuksien kannalta olennaisen, metrin paksuisen pintakerroksen vallitseva maalaji. Geologiset maaperäkartat perustuvat suurempaan lähtöaineistoon, mutta kartoituksessa kuvataan pääasiassa metrin syvyydessä todettu maalaji.

Perinnemaisematietokanta

Perinnemaisemien osalta päälähteenä on käytetty Uudenmaan perinnemaisemat -julkaisua (Pykälä & Bonn 2000), jonka kohdetiedot perustuvat 1992–1997 tehtyihin inventointeihin. Uudellamaalla tarkoitetaan tässä yhteydessä Uudenmaan ympäristökeskuksen toimialuetta, joka kattaa Uudenmaan ja Itä-Uudenmaan maakunnat. Alueelta tunnetaan yhteensä 289 perinnemaisemaa. Julkaisu on jo osittain vanhentunut, sillä osa siinä mainituista kohteista ei enää eri syistä täytä inventoinnissa käytettyjä kriteereitä. Inventointien jälkeen on myös todettu monia ennestään tuntemattomia perinnemaisemia tai -ympäristöjä, varsinkin hoitokohteita etsittäessä ja tukihakemusten yhteydessä (esim. Raatikainen & Vaittinen 2003).

Perinnemaisemainventoinnissa tarkastettavien kohteiden ja alueiden valintaan vaikuttivat ensisijaisesti kasvitieteelliset tekijät. Kartoituksessa etsittiin perinteisesti niittämällä ja laiduntamalla hoidettuja alueita pääasiassa käyttämällä aiempia selvityksiä ja karttoja, tekemällä kyselyitä ja haastatteluita sekä etsimällä sopivia kohteita kulkemalla maastossa.

Uudenmaan perinnemaisemat - julkaisun (Pykälä & Bonn 2000) mukaan ainakin 26 tapauksessa arvokkaalta perinnebiotoopilta tai sen läheisyydestä tunnetaan muinaisjäännös. Julkaisun kohdekuvauksissa on myös mainintoja lähistöllä sijaitsevista muinaisjäännöksistä. Varsinaisessa maastotyössä tai kohteiden valinnassa muinaisjäännöksiä koskevia tietoja ei ilmeisesti ole voitu hyödyntää, koska niistä ei juuri ole mainintoja inventoinnissa käytetyissä kenttälomakkeissa[6].

Perinnemaisematietokannassa on otettu huomioon vain pinta-alan mukainen päätyyppi, mutta monissa kohteissa on useita erityyppisiä osa-alueita. Perinnebiotoppeja on eniten Lohjalla (56 kohdetta, 20 %) ja Tammisaaressa (44 kohdetta, 15 %). Kuntien alueella onkin runsas kolmasosa koko Uudenmaan kohteista. Laajimmat yhtenäiset alueet sijaitsevat Tammisaaren saaristossa, Lohjalla on runsaasti pienialaisia perinnebiotooppeja. Toistakymmentä kohdetta on Karjalohjalla, Karjaalla, Nummi-Pusulassa, Inkoossa, Sipoossa ja Pernajassa. Kauniaisista ei ole inventoinnissa yhtään kohdetta. Alueilla tehdyt aiemmat selvitykset ja kartoitukset sekä etsintäaktiviteetti vaikuttavat kohteiden määrään, mikä näkyy erityisesti Lohjan ja Tammisaaren kohdalla.

Valtakunnallisesti arvokkaita perinnebiotooppeja on 28, maakunnallisesti arvokkaita 94 ja paikallisesti arvokkaita 169. Länsi-Uudellamaalla on kohteita selvästi enemmän kuin Keski- ja Itä-Uudellamaalla.

Uudellamaalla perinnebiotooppien pinta-alasta lähes puolet on metsälaitumia ja hakamaita. Niittyjä on maan keskiarvoa enemmän. Kallioketoja Uudellamaalla on Varsinais-Suomen ohella eniten maassamme. Kallioketoja sisältyy lähes 150 kohteeseen, mutta ne ovat yleensä hyvin pienialaisia. Ketoja, hakoja ja metsälaitumia on eniten Tammisaaressa, kun taas kalliokedoista suurin osa sijaitsee Lohjalla.

Perinnemaisemainventoinnin kohteista on kerätty tietoa myös käymällä läpi inventointien maastolomakkeet Uudenmaan ympäristökeskuksen arkistossa. Erityisesti on käyty läpi kohteita, joiden lähistöltä tunnetaan muinaisjäännös tai joissa on maininta ihmisen toimintaan liittyvistä rakenteista. Paikkatietotyöskentelyssä on käytetty Suomen ympäristökeskuksessa tehtyä perinnemaisematietokantaa. Vektorimuotoinen tietokanta sisältää kaikkien kohteiden paikka- ja ominaisuustiedot sekä alueelliset rajaukset[7]. Analyysissä perustietokantaan on lisätty tiedot kohteiden etäisyydestä muinaisjäännöksiin ja kylätontteihin.

Arkeofyyttien tarkastelua varten inventoinneista on kerätty tiedot kohteista, joissa esiintyy nurmilaukka, sikoangervo tai tummatulikukka. Uudellamaalla, erityisesti saaristossa ja rannikolla, kysymys muinaistulokkaista on erityisen kiinnostava, koska ihmisen osuus lajien levinnässä on

[6] Muinaisjäännöstiedot julkaisuun on toimitettu Museoviraston muinaisjäännösrekisteristä, joka on perustettu 1996.

[7] Tietokannassa kohteiden päätyypiksi on ilmoitettu julkaisun kohdekuvauksen aakkostuksen mukainen ensimmäinen tyyppi. Tämä tieto on korjattu julkaisun tietojen pohjalta analyysissä käytettyyn aineistoon.

16 Uudellamaalla on useita perinnemaisemia saaristossa. Tammisaaren Nothamnin Bylandetin saarella on ollut 1500-luvulla useita taloja ja maastossa erottuu runsaasti maankäytön merkkejä. Vasemmalla Gloet, jonka pohjoispuolisella niityllä kasvaa monia huomionarvoisia lajeja, muun muassa sikoangervoa.

tulkinnanvarainen. On esitetty, että alueen 172 oletetusta muinaistulokaslajista 60–90 voi olla alueella alkuperäisiä (Pykälä & Bonn 2000). Pykälä (2001) on pitänyt esimerkiksi juuri sikoangervoa ja nurmilaukkaa alkujaan todennäköisimmin luonnonvaraisina, suotuisille kasvupaikoille kulkeutuneina apofyytteinä (ks. myös Maaranen 2001a). Tässä lajeilla katsotaan olevan alkuperästä riippumatta indikaattoriarvo, mikäli ne liittyvät selvästi varhaiseen asutukseen.

Analyysissä on tarkasteltu pelkästään perinnemaisemainventointien yhteydessä mainittuja lajeja, eikä kaikkia tunnettuja kasvupaikkoja (ks. esim. Hämet-Ahti ja muut 1998). Lisäksi perinnemaisemistakin on myöhemmissä kartoituksissa, esimerkiksi muinaisjäännösten hoitotyön yhteydessä voitu todeta ennestään tuntemattomia esiintymiä. Tällaisia selvityksiä on tehty muun muassa Museoviraston hoitotyön yhteydessä.

Muinaisjäännösrekisteri

Uudenmaan kiinteiden muinaisjäännösten tietokannan pohjana on käytetty Museoviraston arkeologian osaston ylläpitämää muinaisjäännösrekisteriä. Rekisteriin on syötetty lähes kaikki tällä hetkellä tunnetut esihistorialliset kiinteät muinaisjäännökset; Uudeltamaalta puuttuu vain joitakin Tammisaaren kohteita. Historiallisen ajan muinaisjäännösten systemaattinen syöttö on aloitettu vasta 2000-luvulla ja niiden osalta rekisteri on vielä puutteellinen. Rekisterin tietoja päivitetään jatkuvasti korjaamalla vanhoja tietoja sekä lisäämällä inventoinneissa ja tarkastuksissa todettuja uusia muinaisjäännöksiä. Vuoden 2004 loppuun mennessä Uudeltamaalta oli muinaisjäännösrekisteriin syötetty runsaat 1500 kiinteää muinaisjäännöstä, koko maasta noin 16000.

Taulukko 2.
Uudenmaan muinaisjäännösten jakautuminen tyypin mukaan. Lähde Museoviraston ylläpitämä muinaisjäännösrekisteri, tiedot joulukuu 2004.

Tyyppi	lkm
asuinpaikat	748
hautapaikat	128
kultti- ja tarinapaikat	17
puolustusvarustukset	16
muinaisjäännösryhmät (sis. asuin- ja hautapaikkoja)	46
taide, muistomerkit	8
työ- ja valmistuspaikat	27
raaka-aineen hankintapaikat	48
maarakenteet	6
kivirakenteet, sis. röykkiöt (1) ja kirkkorakenteet (2)	462
löytöpaikat	3
kulkuväylät	1
teollisuuskohteet	2
muut – luonnonmuodostumat tai ei määritelty	4

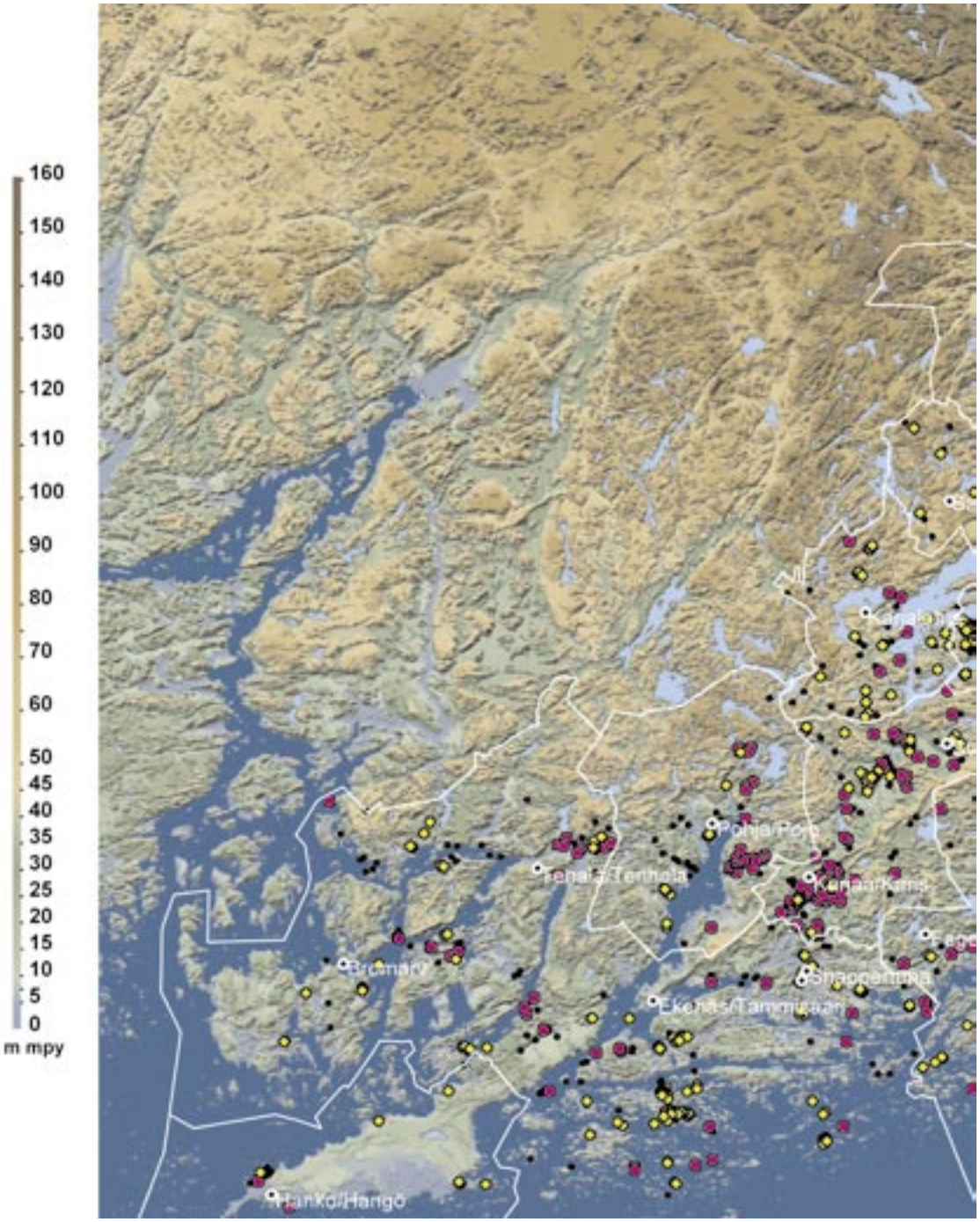

Taulukko 3.
Uudenmaan muinaisjäännösten jakautuminen ajoituksen mukaan.
Lähde Museoviraston ylläpitämä muinaisjäännösrekisteri, tiedot joulukuu 2004.

Pääasiallinen ajoitus	lkm	% kaikista (lkm = 1516)	% esihisto-riallisista (lkm = 1219)
kivikautinen	714	47	59
pronssikautinen tai varhaismetallikautinen (sis. kivi ja/tai pronssikautiset)	223	15	18
rautakautisia kohteita sisältävä muinaisjäännös	233	15	19
esihistoriallinen tai moniperiodinen	50	3	4
historiallinen (sis. keskiaikainen ja uusi aika)	152	10	-
ajoittamaton	145	10	-
Yhteensä	1516	-	-

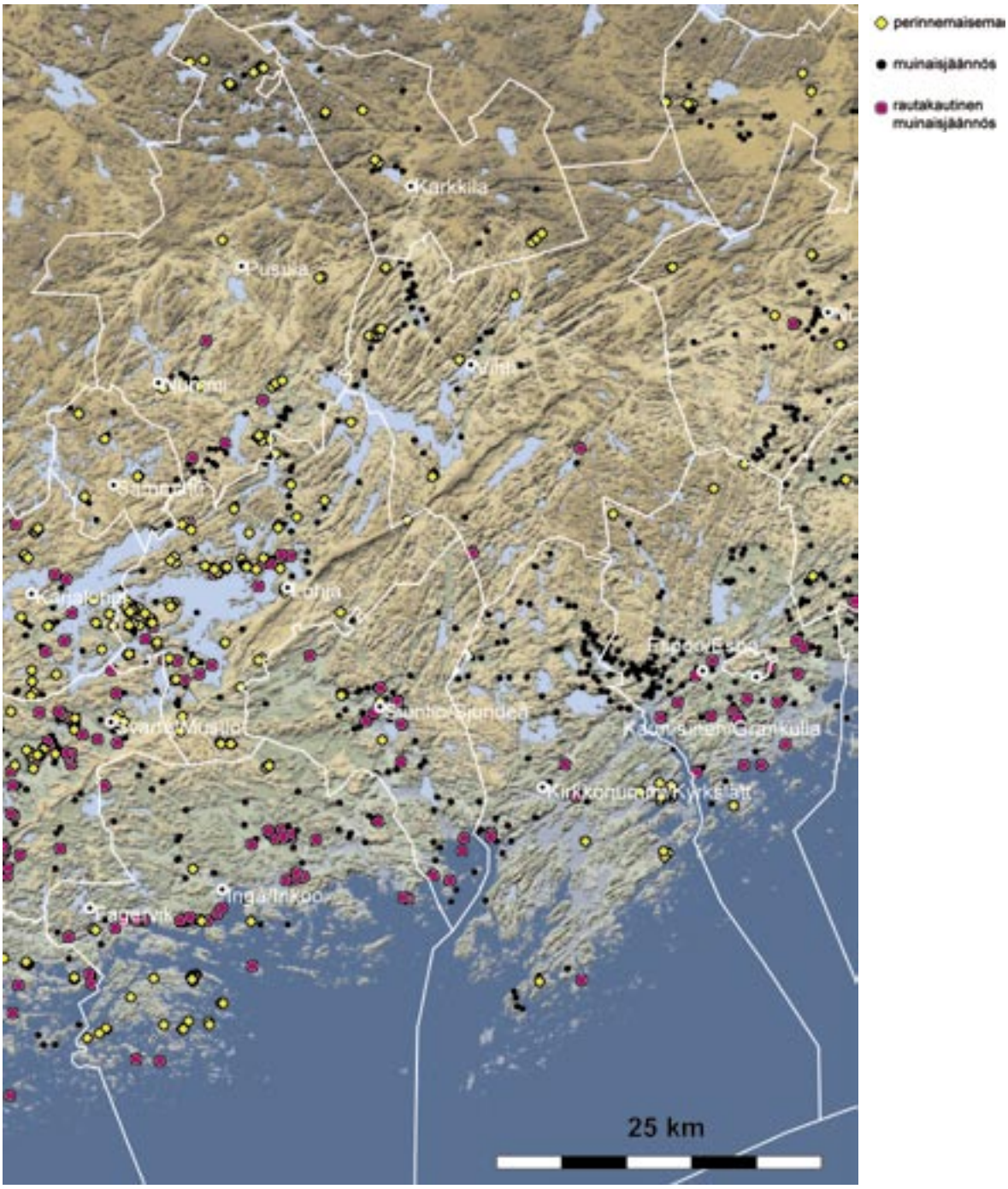

17a ja 17b Läntisen Uudenmaan korkeusmalli, perinnemaisemat ja muinaisjäännökset. Korkeusmallin vihreät alueet ovat olleet kivikaudella Litorinameren peittämiä. Voimakkaasti suuntautunut kallioperä ja Salpausselkä hallitsevat seudun maisemarakennetta. Eniten muinaisjäännöksiä on Karjaalla ja Espoossa, perinnemaisemia puolestaan Tammisaaressa ja Lohjalla.

Esihistoriallisen (8600 eKr. – 1150 jKr.) ajan kohteita sisältyy 1219 muinaisjäännökseen. Lukuun on otettu mukaan monelle periodille ajoitetut muinaisjäännökset, koska niihin yleensä sisältyy myös esihistoriallisia kohteita. Valtaosa Uudenmaan niin kuin koko Suomenkin muinaisjäännöksistä on kivikautisia asuinpaikkoja. Niitä tunnetaan eri puolilta Uuttamaata, mutta erityisesti nykyisten jokilaaksojen yläjuoksuilta ja muinaisten järvien rantamilta.

Perinnemaisemien tutkimusta ajatellen kiinnostavimpia ovat ne kohteet, jotka voidaan liittää agraarimaiseman varhaisvaiheisiin. Arkeologisen ja paleoekologisen tutkimuksen pohjalta on todennäköistä, että Uudenmaan eri osissa on ollut jossain määrin vakiintunutta, peltoviljelyyn ja karjanhoitoon pohjautuvaa maatalousasutusta viimeistään pronssikaudella, runsaat 3000 vuotta sitten. Pronssikaudelta tunnetaan yli 200 jäännöstä, valtaosa rannikolta ja saaristosta ja muinaisten merenlahtien rannoilta. Lähes kaikki pronssikautisiksi ajoitetut muinaisjäännökset ovat korkeiden kallioselänteiden ja mäkien laelle kivistä kasattuja röykkiöitä. Sijainnin ja rakenteen perusteella niistä

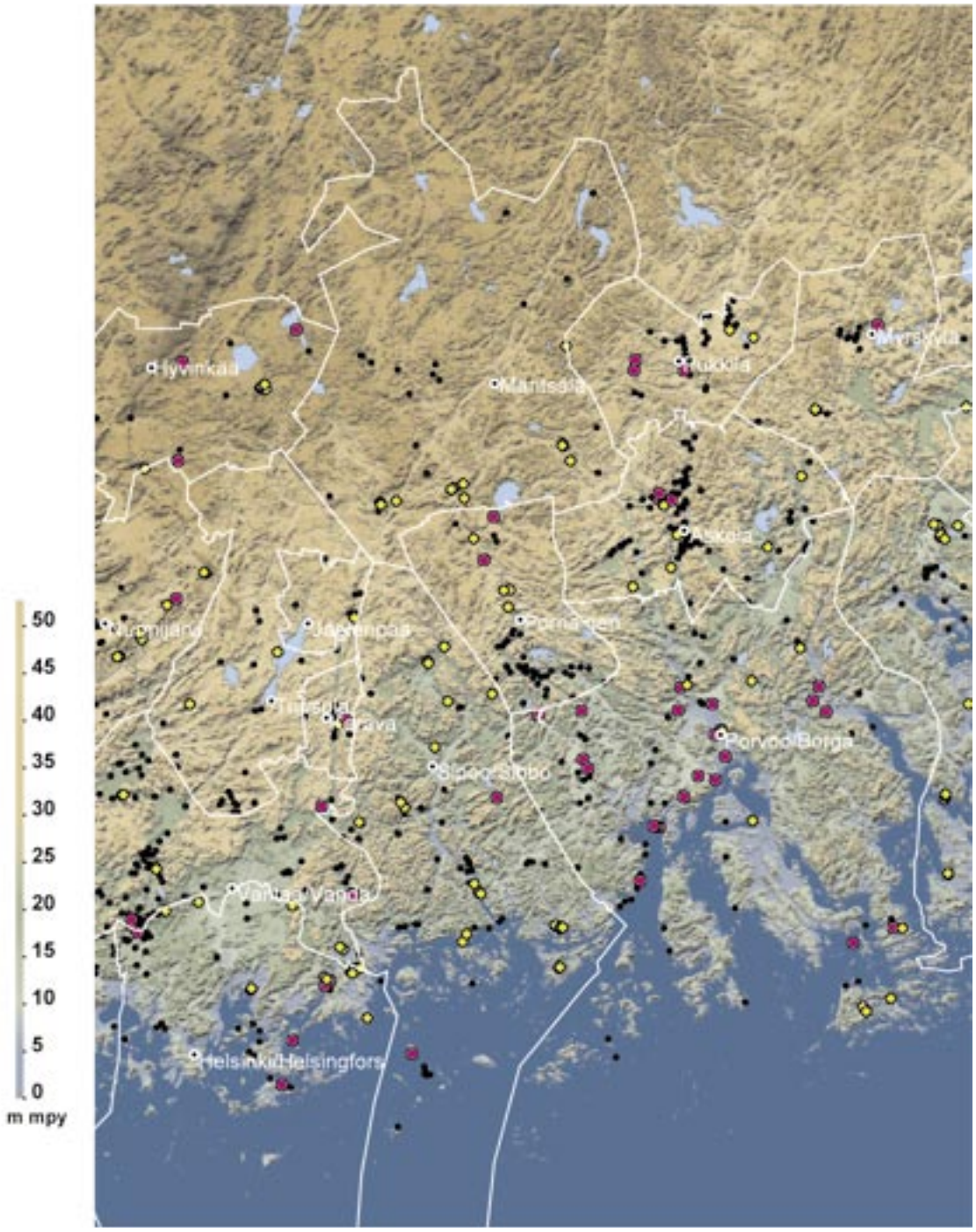

18a ja 18b Itäisen Uudenmaan korkeusmalli, perinnemaisemat ja muinaisjäännökset. Litorinameri (vihreä) on ulottunut kivikaudella syvälle sisämaan laaksoihin. Vantaalta ja Askolasta tunnetaan paljon kivikautisen asutuksen merkkejä, rautakautiset jäännökset ovat keskittyneet Porvoon seudulle. Perinnemaisemia on kartoitettu erityisesti jokilaaksoista ja rannikkovyöhykkeeltä.

suurin osa tulkittu hautapaikoiksi, vastaavia hiidenkiukaita tunnetaan muun muassa Varsinais-Suomen rannikolta. Vain muutama Uudenmaan pronssikautisiksi ajoitetuista röykkiöistä on tutkittu, ja osa jäännöksistä saattaa olla pronssikautta nuorempia, jotkut jopa vanhempia. Pronssikautisia asuinpaikkoja ei juuri tunneta, mutta ne ovat luultavasti sijainneet lähellä hautapaikkoja, selänteiden ja mäkien reunustavissa laaksoissa.

Rautakautisista muinaisjäännöksistä valtaosa on kalmistoja tai yksittäisiä hautapaikkoja, mutta jäännösten joukossa on myös tarkoitukseltaan

tuntemattomia röykkiöitä, asuinpaikkoja ja useita erilaisia kohteita käsittäviä muinaisjäännösryhmiä. Uudellamaalla rautakautisen asutuksen tai muun toiminnan merkkejä sisältyy 233 muinaisjäännökseen, mikä on noin 19 % kaikista esihistorialliseen aikaan ajoitetuista kohteista. Historiallisen ajan kohteiden osalta muinaisjäännösrekisterin tiedot eivät ole vielä kattavia eikä niistä ole tehty analyysejä. Ajanjaksoon on ajoitettu monentyyppisiä jäännöksiä. Niistä yleisimpiä ovat asuinpaikat, puolustusvarustukset, sekä erilaiset kivirakenteet ja valmistuspaikat. Kokonaan ajoittamat kohteet ovat enimmäkseen erilaisia kivirakenteita kuten röykkiöitä ja aitoja. Tavallisesti niiden käyttötarkoituskin on jäänyt epäselväksi.

Keskiaikaiset kylätontit ja historiallinen kartta-aineisto

Perinnemaisemien ja kylätonttien välisen yhteyden tarkastelemiseksi on ollut mahdollista käyttää kahta 2003–2004 koottua keskiaikaisten kylätonttien paikkatietokantaa. Tietokannoissa on kirjallisten lähteiden ja 1600–1800-luvun historiallisten karttojen avulla paikannettu nykykartoille vanhimmissa kirjallisissa lähteissä mainittujen kylien tonttimaat. Tonttimaaksi sanotaan aluetta, jolle kylän talot on sijoitettu. Useimpien kylätonttien katsotaan syntyneen viimeistään keskiajalla, vaikka vanhimmat maakirjat ovatkin vasta 1500-luvun puolivälistä (Kepsu 2005a ja b; Haggrén 2005).

Länsi-Uudenmaan osalta on käytetty keskiaikaisia kyliä koskevaa tietokantaa, joka on koottu Helsingin yliopiston arkeologian oppiaineen alaisuudessa toimivassa projektissa *Merellinen perintömme – Vårt maritima arv* -hanke (2002–2004) sekä sen 2003 aloitetussa jatkoprojektissa *Länsi-Uudenmaan rannikko rautakaudella ja keskiajalla*[8]. Kylätiedot on kerätty pääasiassa vanhimmista, 1500-luvulta peräisin olevista maakirjoista ja kyläluetteloista. Nykykartalle kylätontit on paikannettu maanmittauskartoista, jotka ajoittuvat 1640-luvulta vuoteen 1713. Joissakin tapauksissa on käytetty myös myöhäisempiä suurimittakaavaisia karttoja ja loput on paikannettu 1770-luvun lopulle ja 1800-luvun alkuun ajoittuvan Kuninkaan kartaston (Alanen & Kepsu 1989) avulla. Tietokannassa on kaikkiaan runsaat 800 kylänpaikkaa, joista noin 750 on mukana tässä kyselyssä.

Itä-Uudenmaan liiton alueen kunnista on käytetty Museoviraston rakennushistorian osastolla koottua *Itä-Uudenmaan inventointiprojektiin*[9] liittyvää tietokantaa. Siihen on kerätty tiedot 1560-luvulla mainituista kylistä, joiden tonttimaat on paikannettu pääasiassa Kuninkaan kartaston avulla. Aineistoon sisältyy tiedot noin 240 kylästä. Pääkaupunkiseudun (Helsinki, Vantaa) osalta tiedot perustuvat Museoviraston muinaisjäännösrekisteriin[10]. Kunnista on rekisterissä yhteensä 43 kylätonttia.

Kylätietokantoihin sisältyy kaikkiaan vajaat 1000 kylää 22 kunnan alueelta. Länsi-Uudeltamaalta aineistoon sisältyvät Hanko, Inkoo, Karjaa, Kirkkonummi, Pohja, Siuntio, Tammisaari (sis. ent. Tenhola ja Snappertuna), pääkaupunkiseudulta Espoo, Helsinki ja Vantaa sekä Itä-Uudeltamaalta Askola, Lapinjärvi, Liljendal, Loviisa, Myrskylä, Mäntsälä, Pernaja, Pornainen, Porvoo, Pukkila, Ruotsinpyhtää ja Sipoo). Tietokannoissa kylätontit on paikannettu keskimääräistä sijaintia osoittavana pistekoordinaattina.

Tietokantojen kattamalla alueella on yhteensä 168 perinnemaisemaa, joten aineistoa voidaan pitää määrällisesti melko edustavana. Alueellisesti aineisto painottuu rannikolle, sillä siitä puuttuvat Länsi- ja Keski-Uudenmaan kunnista Karjalohja, Lohja, Nummi-Pusula, Vihti, Karkkila, Nurmijärvi, Hyvinkää, Tuusula ja Järvenpää. Vertailun kannalta keskeisimpiä puuttuvista kunnista on Lohja, josta tunnetaan runsaasti perinnemaisemia. Myös Keski-Uudenmaan kuntia olisi ollut hyvä saada vertailuun mukaan, koska seudun asutushistoria poikkeaa naapurialueista. Lohjan ja Vihdin osalta yhteyttä kylätonttiin on tarkasteltu muutamissa esimerkkikohteissa.

Vanhoissa kyläympäristöissä sijaitsevien perinnemaisemien varhaisvaiheiden tutkimuksessa tärkeimpänä historiallisena lähdeaineistona on pidettävä maanmittauskarttoja, jotka sisältävät runsaasti informaatiota paikallisesta maankäyttöhistoriasta. Kartat kuvaavat seikkaperäisesti perinnemaisemien ja niiden lähiympäristöjen suhdetta 1600–1800-luvun maankäyttöön ja asutusrakenteeseen. Maankäyttöhistorian tutkimiseksi Kansallisarkistossa on käyty läpi kylätontteihin liittyvien perinnemaisemien osalta vanhimmat tiluskartat. Arkistoselvityksen yhteydessä on kuvattu karttoja noin 80 kylästä[11]. Muutamista on koottu maankäytön muutosta 1700-luvulta 1900-luvulle kuvaava sarja. Karttoja on käytetty sellaisenaan tietolähteinä, ja osa on sidottu nykyiseen karttajärjestelmään asutus- ja maankäyttöhistoriallista analyysiä varten.

---

[8] Kylähistoriallisen aineiston on koonnut tutkija Georg Haggrén, tietokantaa päivitetään projektin ajan.
[9] Itä-Uudenmaan inventointiprojektista ja kylätietokannasta on vastannut intendentti Johanna Forsius.
[10] Paikannus perustuu alun perin tutkija Saulo Kepsun tietoihin 2001; rekisterissä on yhteensä 115 kylä- tai muuta tonttia.
[11] Kuvien formaatti TIFF, värijärjestelmä RGB, resoluutio 300 dpi, kuvanluku suorana tasona.

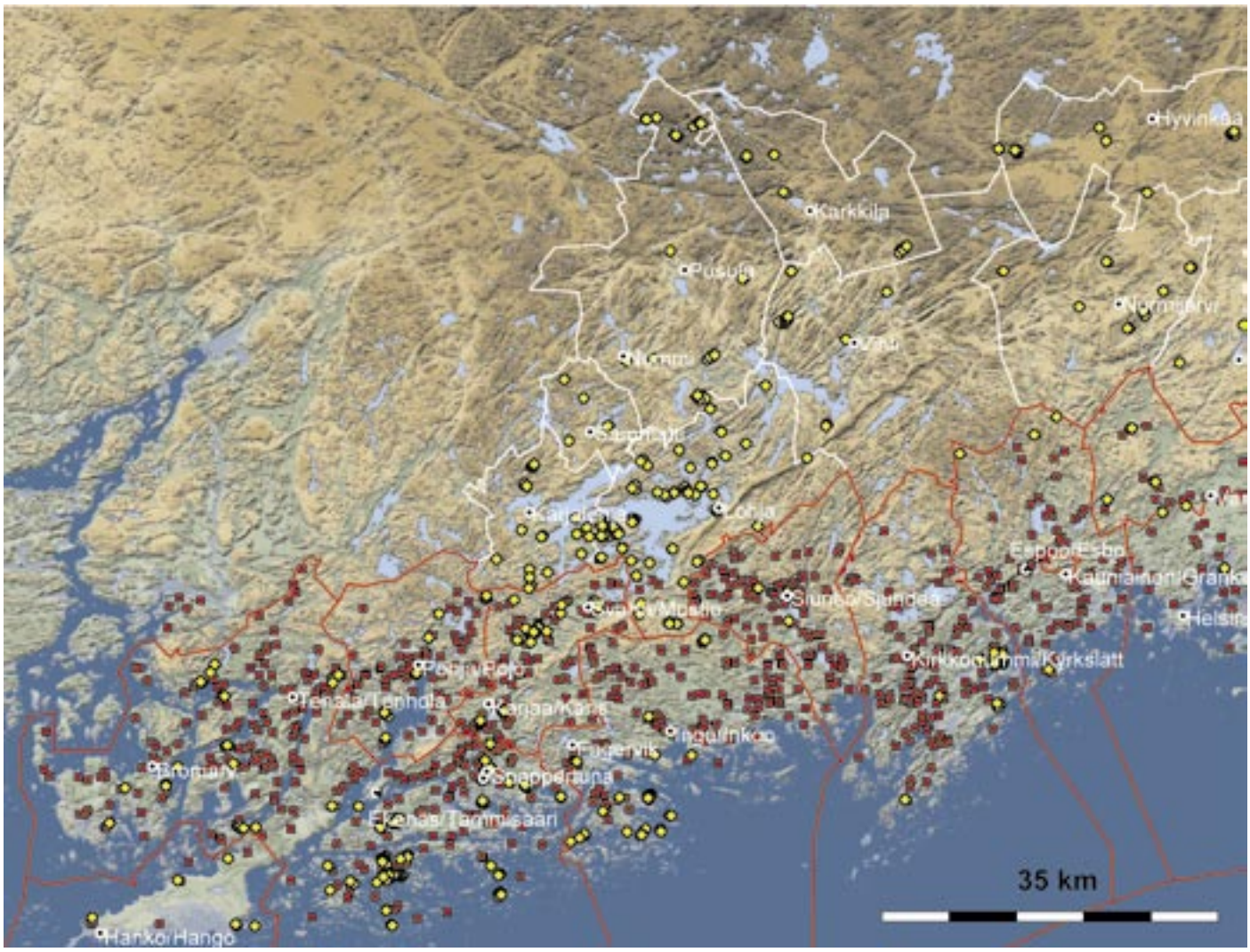

19 Läntisen Uudenmaan perinnemaisemat (keltaiset vinoneliöt) ja keskiaikaiset kylätontit (punaiset neliöt). Kylätietokantojen kattamat kunnat merkitty punaisella. Kyliä on runsaasti alavien rantaniittyjen ja savikkolaaksojen reunamilla.

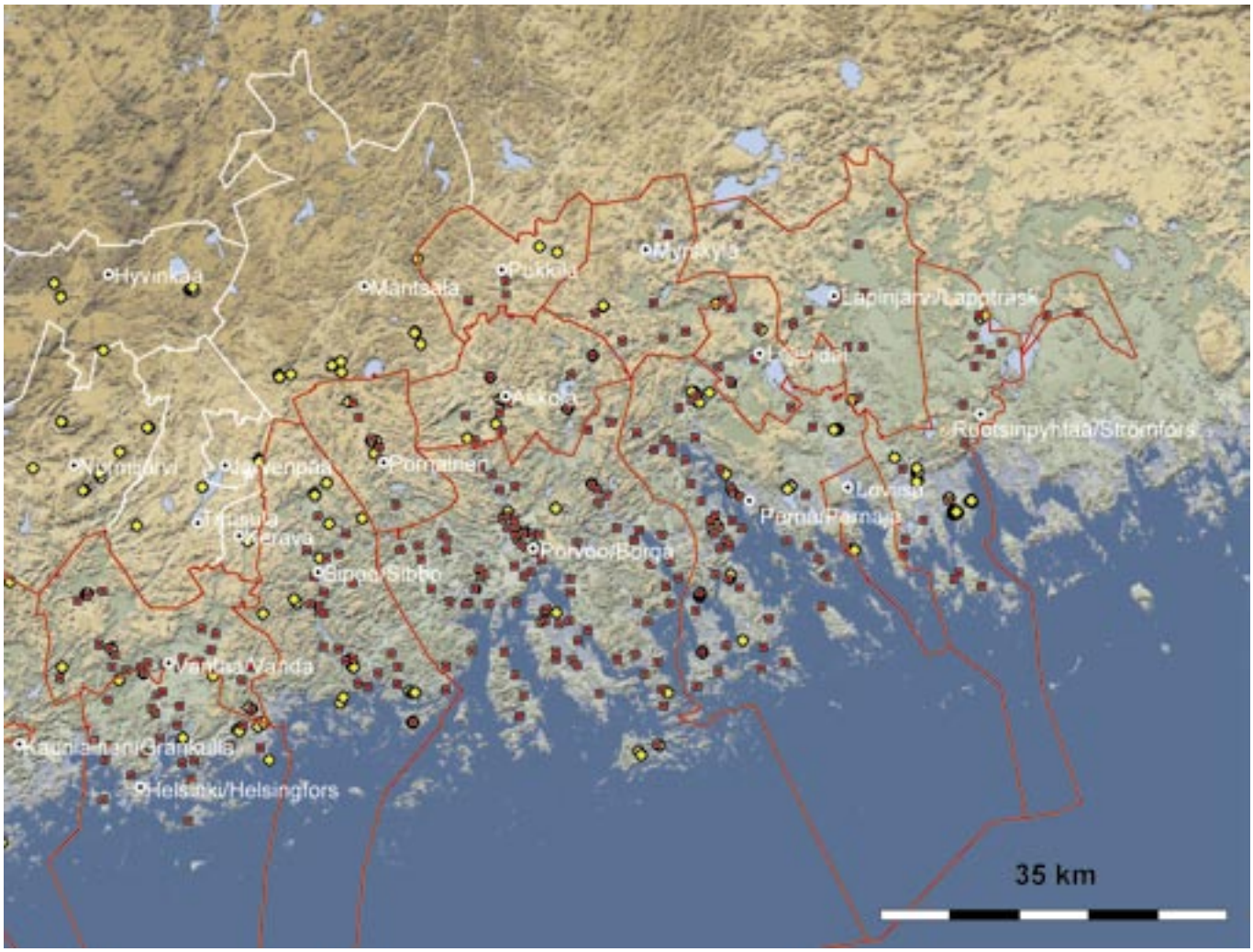

20 Itäisen Uudenmaan perinnemaisemat (keltaiset vinoneliöt) ja keskiaikaiset kylätontit (punaiset neliöt). Kylätietokantojen kattamat kunnat merkitty punaisella. Asutus on keskittynyt merenlahtien rannoille ja luode–kaakkosuuntaisiin jokilaaksoihin.

Maastokäynnit

Työn aikana on käyty maastossa (yhteensä 30 maastotyöpäivää) noin neljässäkymmenessä perinnemaisemaksi luokitellussa kohteessa, jotka aineistosta tehtyjen kyselyiden perusteella ovat vaikuttaneet kiinnostavilta. Lisäksi on käyty muutamissa kohteissa, jotka kuuluvat Suomen ympäristökeskuksen Ketojen uhanalainen lajisto ja optimaalinen hoito -projektin tai Uudenmaan perinnemaisemien hoitoprojektiin. Käyntikohteet sijaitsivat Askolassa, Hangossa, Helsingissä, Inkoossa, Karjaalla, Kirkkonummella, Lohjalla, Pernajassa, Pohjassa, Sipoossa, Siuntiossa, Tammisaaressa ja Vihdissä.

Asutus- ja maankäyttöhistoriallista analyysiä varten on maastossa inventoitu viisitoista perinnemaisemaa. Inventoinnissa on paikannettu karttojen avulla asumukset ja muut pihapiiriin kuuluneet alueet ja rakenteet sekä maankäyttökuvioista peltolohkot, tiet ja polut. Karttatyöskentelyn ja inventoinnin pohjalta on määritelty kunkin kohteen osalta paikallisten perustekijöiden keskeiset piirteet sekä arvioitu kohteen asutushistoriallinen ja arkeologinen merkitys.

Esimerkkikohteista on tehty erilliset kohdekuvaukset perinnemaiseman perustietojen mukaisesti. Kohteen sijainti ja maisemarakenne on kuvattu kartta-aineiston, ilmakuvien ja maastohavaintojen avulla. Kuvauksessa on myös mainittu, mikäli ne kuuluvat valtakunnallisesti arvokkaisiin maisemaalueisiin tai kulttuurihistoriallisesti merkittävään ympäristöön. Asutus- ja maankäyttöhistorian kuvaus perustuu kirjallisuuteen, arkistoaineistoon, maanmittauskarttoihin ja maastossa tehtyyn dokumentointiin, paikannukseen, mittaukseen ja valokuvaukseen.

Uudenmaan maisema ja agraariasutuksen juuret

Maisemarakenteen peruspiirteet

Maisema-aluetyöryhmän esittämän maisemamaakuntajaon (Maisema-aluetyöryhmän mietintö I: 18–20) mukaan Uusimaa kuuluu aivan luoteisimpia osiaan lukuun ottamatta Eteläiseen rantamaahan. Eteläistä rantamaata luonnehditaan alavaksi, mutta pienipiirteisyydessään hyvin vaihtelevaksi. Maakunta rajautuu keski- ja itäosastaan Salpausselkään, eteläinen kaistale on muinaista merenpohjaa. Alueelle ovat tyypillisiä pohjois-eteläsuuntaiset metsäiset moreenikallioselänteet, harjut ja viljavat jokilaaksot. Järviä on vähän, eniten länsiosassa, myös soita on keskimääräistä vähemmän. Ilmasto on leuto ja varsinkin länsiosissa runsassateinen.

Uudellamaalla Eteläinen rantamaa jakautuu edelleen Suomenlahden rannikkoseutuun, Eteläiseen viljelyseutuun ja Kiskon-Vihdin järviseutuun. Niistä suurin on Eteläinen viljelyseutu, joka kattaa lähes koko sisämaan. Sitä reunustavat kapeahkolle rannikkokaistaleelle ulottuva Suomenlahden rannikkoseutu sekä luoteisosassa Kiskon-Vihdin järviseutu. Luoteisin kolkka rajautuu lännessä Lounaismaan maisemamaakuntaan kuuluvaan Lounaiseen viljelyseutuun ja pohjoisessa Tammelan ylänköseutuun, joka on osa Hämeen viljely- ja järvimaata.

Eteläinen viljelyseutu on suurimmaksi osaksi Salpausselän eteläpuolista ylänköaluetta, jolle on tunnusomaista metsäisten kallio- tai moreeniselänteiden ja alavien savikkolaaksojen vuorottelu. Suurmuodot ovat voimakkaasti suuntautuneita kallioperän ja sen murroslinjojen mukaisesti. Selänteet ovat enimmäkseen karuja, mutta varsinkin läntisellä Uudellamaalla on myös kalkkipitoisia maita, joilla esiintyy lehtokasvillisuutta. Laaksoja tasoittavat Itämeren eri vaiheiden aikana kasautuneet hienojakoiset kerrostumat, jotka ovat pääasiassa hiesua ja savea.

Suomenlahden rannikkoseutu on pienipiirteistä kallioista saaristoa ja mannerrannikkoa. Meren vaikutus ulottuu 10–20 kilometriä sisämaahan. Luoteisin osa-alue, kaakkoisreunastaan Salpausselkään rajautuva Kiskon-Vihdin järviseutu on myös pienipiirteinen ja vaihteleva. Se poikkeaa kuitenkin maisemarakenteellisesti muusta Uudestamaasta, sillä alueella on runsaasti järviä ja muita vesistöjä. Kasvillisuus on kalkkivaikutteista ja alueella on runsaasti lehtoja. Kasvillisuudeltaan suurin osa Uuttamaata kuuluu eteläboreaaliseen vyöhykkeeseen. Läntinen Uusimaa ja rannikkovyöhyke Sipoon seudulle saakka kuuluvat hemiboreaaliseen tammivyöhykkeeseen.

Maisemamaakuntajako on voimakkaasti yleistetty eikä ei se siten tuo kovin selvästi esiin maisemarakenteen seudullista ja paikallista monimuotoisuutta tai eroja. Erityisesti Eteläinen viljelyseutu voidaan jakaa topografisin, ilmastollisin ja eliömaantieteellisin perustein läntiseen ja itäiseen osaan. Läntisessä osassa Salpausselän kaakkoispuolella on runsaasti lehtoja ja kasvillisuus on varsinkin laaksoissa poikkeuksellisen rehevää. Suomen kartastossa (Alalammi 1993). Eteläiseen rannikkomaahan kuuluva Lohjan järvi- ja selänneseutu sisältää myös Salpausselän kaakkoisrinteet. Länsi-Uusimaa voidaan lukea myös osaksi lounaisrannikkoa ja Itä-Uusimaa etelärannikkoon (Rautamäki-Paunila 1983).

Itämeri on eri vaiheissaan voimakkaasti muovannut Uudenmaan maisemarakennetta. Lähes koko alue on viime jäätiköitymisen jälkeisen korkeimman rannan alapuolella. Maaston korkeimmat kohdat ovatkin yleensä voimakkaasti huuhtoutuneita, ja kalliopaljastumia on runsaasti. Laaksojen maaperä on savikkoa, joka on muodostunut Ancylusjärven ja sitä seuranneen Litorinameren aikana 11000–9000 vuotta sitten. Laaksoja reunustavat muinaisten rantavoimien kasaamat törmät ja terassit. Rannikkoviiva on maankohoamisen vaikutuksesta siirtynyt vuosituhansien aikana kymmeniä kilometrejä.

Eteläinen viljelyseutu muuttuu selvästi myös rannikon suunnasta sisämaahan kuljettaessa. Suomenlahden rannikkoseutu voitaisiin vesistöhistoriallisin perustein ulottaa nykyistä hieman pohjoisemmaksikin, Litorinameren korkeinta rantaa noudattelevaksi tasankolaaksojen vyöhykkeeksi. Merivaiheen rannan ylä- ja pohjoispuoliset selänneseudut rajautuvat Salpausselkään, jonka rinteiltä useimmat Uudenmaan harjut ja joet saavat alkunsa.

Itämeren rannansiirtyminen kuvastuu selvästi esihistoriallisen ja vielä myöhemmänkin asutuksen

21 Tammisaaren Nothamnin Bylandetilta tunnetaan kaksi pronssi- tai rautakautista (1500 eKr. – 1150 jKr.) röykkiötä, jotka kertovat saaren varhaisesta asutushistoriasta.

sijoittumisessa. Kivikaudella pyyntiä harjoittaneet yhteisöt seurailivat rantavyöhykkeitä ja myöhemminkin asutus on suosinut vesistöjen varsia. Aikanaan rannikkoviivaa noudatelleet asuinpaikat sijaitsevat maankohoamisen seurauksena nykyisin kymmeniä metrejä merenpinnan yläpuolella ja monissa tapauksissa varsin kaukanakin nykyiseltä rannikolta. Kivikautisia asuinpaikkoja onkin todettu erityisesti sisämaasta tai rannikkokuntien pohjoisosista.

Vanhin mesoliittisen kivikauden rannikkoasutus on sijoittunut Ancylusjärven rannoille, jotka ovat ulottuneet syvälle sisämaahan Uudenmaan keski- ja pohjoisosiin. Mesoliittisen Suomusjärven kulttuurin (8300–5100 eKr.) loppuvaiheessa on jo eletty Litorinameren aikaa. Sen korkeimmat rannat sijaitsevat nykyisin maankohoamisen seurauksena Läntisellä Uudellamaalla runsaat 40 metriä meren pinnan yläpuolella (Hatakka & Glückert 2000; Siiriäinen 1973), keskisellä Uudellamaalla 30–35 metriä meren pinnasta (Hyvärinen 1999) ja itäisellä Uudellamaalla noin 25–28 metrin korkeudella (Miettinen ja muut 1999). Meri on vielä pronssikaudella (1500–500 eKr.) ulottunut kauas sisämaahan työntyviin murroslaaksoihin, mikä on tehnyt rannikkoviivasta hyvin polveilevan ja rikkonaisen. Lukuisista merenlahdista on rautakauden loppuun mennessä muodostunut jokilaaksoja, joita erottavat suurehkot moreenikallioselänteet ja harjujaksot.

Rautakautisista ja keskiaikaisista rantakorkeuksista on toistaiseksi hyvin vähän tutkimustietoa, ja niiden arvioinnissa on yleensä käytettävä laskelmia nykyisestä maankohoamisnopeudesta. Se on läntisimmällä Uudellamaalla noin 4 mm (Hatakka & Glückert 2000), Helsingin seudulla 3 mm (Hyvärinen 1999) ja itäisellä Uudellamaalla noin 2 mm (Miettinen ja muut 1999) vuodessa. Maankohoamisen takia rautakauden alun (500 eKr.) rantaviiva on Tammisaaren seudulla (10 m mpy) hieman korkeammalla kuin Pernajassa (5 m mpy). Rantavaiheiden rekonstruoinnissa on otettava huomioon myös laskelmiin sisältyvä epävarmuus, joka saattaa esihistoriallisia tilanteita tarkasteltaessa tarkoittaa muutamia metrejä tai satoja vuosia.

Muinaisten merivaiheiden synnyttämät muodot ovat vaikuttaneet suuresti myöhemmän agraariasutuksen sijoittumiseen. Rantakerrostumat erottuvat selänteiden ja laaksojen välisinä vaihettumisvyöhykkeinä, joiden maasto on usein loivasti kumpuilevaa ja pienipiirteistä. Kerrostumien maaperä, yleensä hietaa tai hiesua, on helposti muokattavaa. Pronssi- ja rautakautiset pellot sijoittuvat todennäköisesti juuri näille muinaisrantakerrostumille. Varsinaiset laaksot ovat yleensä hienojakoisten savikoiden peittämiä.

Varhaisin agraariasutus

Jokilaaksoilla ja järviseuduilla on ollut suuri merkitys asuinpaikkojen valinnassa. Erityisesti jokisuut, koskipaikat, vuonomaiset lahdet ja savikkolaaksojen reunavyöhykkeet ovat houkutelleet väkeä. Lohjan järviseudulla erityisesti saaret ja vesistöjen

22 Karjaan Lepinjärven rannoilla on Uudenmaan tihein rautakautisten muinaisjäännösten keskittymä ja lukuisia perinnemaisemiakin. Brobackan kalliokedoilla kasvaa useita arkeofyyttejä. Alueella on ollut asutusta ajanlaskun alusta 1900-luvulle. Nykyisin se on hoidettu muinaisjäännös ja perinnemaisema.

väliset kannakset ovat olleet suosittuja asuinpaikkoja jo kivikaudella.

Keski- ja Itä-Uudellamaalla tiheimmin asuttuja ovat juuri pohjois-eteläsuuntaiset jokilaaksot, Vantaanjoki, Keravanjoki, Sipoonjoki, Mustijoki, Porvoonjoki, Ilolanjoki, Forsbynjoki ja Taasianjoki. Länsi-Uudellamaalla Pohjanpitäjänlahti sekä siihen laskeva Karjaanjoki eli Mustionjoki ovat olleet keskeisiä asutukselle ja liikenteelle. Varsinainen asutuspesäke on kuitenkin muodostunut Karjaan Lepinjärven ympäristöön, josta on helposti päässyt sekä Salpausselälle että merelle Kungsån vesistöreittiä pitkin.

Karjanhoito ja mahdollisesti myös viljanviljely on ainakin Keski- ja Itä-Uudellamaalla tunnettu ehkä jo vasarakirveskulttuurin eli nuorakeraamisen kulttuurin aikana (3200–2350 eKr.). Ajanjakson asuinpaikkoja tunnetaan runsaasti erityisesti Kirkkonummelta, Espoosta ja Lapinjärveltä. Kaikkien ympäristöissä on ollut laajoja meren- tai järvenrantamatalikkoja, joita on voitu hyödyntää niittyinä ja laitumina. Kiukaisten kulttuurin (2350–1500 eKr.) aikana Uudellamaalla on löytöjen perusteella todennäköisesti jo harjoitettu maanviljelyä.

Siitepölytutkimuksissa vanhimmat merkit laiduntamisesta Uudellamaalla on ajoitettu pronssikauden keskivaiheille, noin 3000 vuoden taakse. Sipoossa tehdyissä siitepölytutkimuksissa pronssikauden kerrostumista on havaittu äkillinen hiilipitoisuuden ja katajan osuuden nousu, mikä on tulkittu laidunmaiden raivaukseksi (Sarmaja-Korjonen 1992). Samanaikaisesta viljelystä ei ole saatu varmoja todisteita. Rannikon väestöryhmien piirissä meripyynnillä on voinut olla edelleen hallitseva rooli talouden perustana.

Pronssikauden (1500–500 eKr.) asuinpaikkoja tunnetaan Uudeltamaalta vähän, mutta ajanjaksolle ajoitettuja hautaröykkiöitä tavataan lähes koko rannikkokaistaleella. Niitä esiintyy varsinkin jokisuiden edustalla kohoavilla kallioilla ja vuonomaisissa merenlahdissa sekä saaristossa. Röykkiöitä on erityisesti Tammisaaren saaristorannikolla ja Porvoonjokisuun edustalla avautuvilla rantakallioilla ja saarilla. Vain harva jäännös on kuitenkin tutkittu, ja osa näistä kivistä kasatuista röykkiöistä saattaa olla yhtä hyvin rautakaudelta tai sitä myöhemmältäkin ajalta.

Rautakauden alussa, esiroomalaisella ajalla (500 eKr. – 50 jKr.), asuinpaikkojen määrä on Länsi-Uudenmaan rannikolla lisääntynyt huomattavasti, Itä-Uudellamaalla asutusta on vain Porvoon seudulla. Asutuksesta tai ainakin tilapäisestä oleskelusta kertovia irtolöytöjä on saatu talteen myös Pernajasta ja Sipoosta.

Saviastioissa näkyvä kivi- ja pronssikautinen perinne todistaa vahvasta asutusjatkuvuudesta. Ajanjaksolla yleisesti käytetty keramiikka on nimetty Espoossa sijaitsevan Morbyn löytöpaikan mukaan. Keramiikkaa tunnetaan ainakin Karjaalta, Pohjasta, Kirkkonummelta, Espoosta, Vantaalta, Helsingistä ja Porvoosta (Edgren 1999b). Esiroomalaista aikaa voidaan pitää läntisen Suomen agraarimaiseman kehittymisen kannalta merkittävänä vaiheena, sillä karjanhoito ja maanviljely on näiden vuosisatojen

aikana vakiintunut koko rannikkovyöhykkeen elinkeinoksi.

Uudeltamaalta on tavattu esiroomalaiselta ajalta varmuudella viljelyyn ja karjanhoitoon liittyvää esineistöäkin, kuten työkaluja ja jauhinkiviä. Tunnetuin on Pernajan Malmsbyn kauppiaan tai sepän kätköksi tulkittu löytö, johon sisältyy keihäänkärkien ja kirveiden lisäksi viikate ja neljä sirppiä (Edgren 1996). Myös eläinten pidosta on konkreettisia todisteita, sillä Espoossa ja Porvoossa sijaitsevilta asuinpaikoilta on tavattu naudan (*Bos taurus*) ja sian (*Sus scrofa*) luita (Edgren 1999b). Viljalajien osalta ei ole tarkkoja tietoja, mutta ajanjaksolle ominainen lajiston monimuotoisuus ja sekaviljely on ollut mahdollista täälläkin.

Asuinpaikkojen ympäristö on yleensä soveltunut hyvin muokkausviljelyyn, mutta asuinpaikkojen lähistöltä tavatut röykkiöryhmät kertovat voimakkaasta raivauksesta. Monissa on todettu hautauksia, mutta laajat ryhmät voidaan tulkita myös viljelyjäännöksiksi. Läntiseltä Uudenmaalta tunnetaan tällaisia röykkiökeskittymiä erityisesti Pohjanpitäjänlahden rannoilta, Tenholasta (nyk. Tammisaarta), Karjaan Mustionjokilaaksosta sekä Lohjan järvialueelta (Forsén & Moisanen 1995).

Röykkiöryhmät kuvastavat intensiivistä maankäyttöä. Se näkyy myös siitepölyanalyyseissä, joissa on havaittu selviä ja luonteeltaan pysyviä muutoksia kohti entistä avoimempaa maisemaa (mm. Sarmaja-Korjonen 1992). Jokilaaksojen ja järviseutujen moreenimaiden reheviä lehtoja onkin ehkä tuolloin laajamittaisesti raivattu pelloiksi ja niityiksi lyhyen kaskivaiheen jälkeen. Maa-alan raivaus viljelytarkoituksiin on ollut jatkuvuutta korostava investointi, mikä on todennäköisesti heijastunut myös maanomistusta ja hallintaa koskeviin käsityksiin. Arkeologisissa tutkimuksissa on korostettu esiroomalaisen ajan maatalousyhteisöjen omavaraisuutta (mm. Edgren 1999b).

Rautakauden asutustyhjiö?

Ajanlaskun alun tienoilla eteläisen Suomen asutuksessa on jälleen tapahtunut muutoksia. Hautauksiin on alettu panna aiempaan verrattuna selvästi enemmän esineistöä, ja asuinpaikkojen määrä on vähentynyt romahdusmaisesti. Roomalaisajalta (0–400 jKr.) lähtien kalmistoista on muodostunut rautakauden asutuksen tärkein indikaattori. Suomen rautakautta koskevat käsitykset perustuvatkin pitkälti kalmistoihin sekä niiden ase- ja korulöytöihin.

Läntisellä Uudellamaalla on arkeologisten löytöjen perusteella ollut vielä 300-luvulla varsin vankkaa asutusta. Karjaalla erityisesti Lepinjärven rannalle on muodostunut asutuskeskittymä (Forsén & Moisanen 1995). Muita asutuspesäkkeitä on ollut Tenholassa ja Mustionjokilaaksossa. Itäisellä Uudellamaalla arkeologisesti todettavaa asutusta on jatkunut vain Porvoon seudulla (Edgren 1996).

Roomalaisajan jälkeisestä asutuksesta tiedetään hyvin vähän, sillä rautakauden keskivaiheille (400–700 jKr.) ajoitettuja kalmistoja ei Uudeltamaalta tunneta. Alueella on toki voinut olla jonkinlaista toimintaa, jopa asutustakin. Siitä kertovat muutamat esinelöydöt, joita on saatu talteen erityisesti vesireittien varsilta. Löytöjen vähäisyys on outoa, koska maankäyttö on Uudellamaalla ollut jo vuosisatoja intensiivistä. Tilanne on erikoinen, sillä samoina vuosisatoina naapurialueilla Varsinais-Suomessa ja Hämeessä asutusta indikoivien kalmistojen määrä lisääntyy selvästi.

Nykyisessä tutkimustilanteessa on todettava, että Uudellemaalle ei ole rautakauden alun jälkeen muodostunut Varsinais-Suomen, Satakunnan tai Hämeen jokilaaksojen järvialueiden kaltaisia asutuskeskittymiä. Tärkeimpinä selittäjinä on pidetty Uudenmaan maantieteellistä ja ilmastollista sijaintia sekä erityisluonnetta hämäläisten nautinta-alueena.

Uusimaa on maaperä- ja ilmasto-olojensa puolesta nykyisin Suomen suotuisimpia maatalousalueita, mutta varhaista viljelyä ajatellen mahdollisuudet ovat voineet olla olennaisesti heikommat. Solantie (1992) on pitänyt voimakkaasti vaihtelevia lumi- ja routaoloja asutuksen leviämisen kannalta merkittävänä tekijänä. Rannikon ja sisämaan pohjoisosien selännevyöhykkeitä olisi hänen mukaansa asutettu ja otettu viljelykseen varsin myöhään, koska ne ovat ilmastollisesti epäedullisia. Erityisesti rukiin talvehtimiseen liittyvä riski on ollut niin suuri, että seudut eivät ole houkutelleet asukkaita. Sen sijaan läntiset sisämaan osat (Länsi-Uudenmaan keidas) olisi asutettu varhain ja jatkuvasti, koska ne ovat ilmastoltaan reuna-alueita selvästi suotuisampia ja soveliaita viljanviljelyyn.

Arkeologinen materiaali viittaa siihen, että rautakauden alussa yhteydet Baltiaan heikentyivät ja lisääntyivät lännen suuntaan. Länsirannikon ja Hämeen järvialueen asutus voimistui selvästi 400-luvulta lähtien ja muodosti perustan nuoremman rautakauden asutukselle ja keskiaikaiselle kylämuodostukselle. Uudellamaalla tätä jatkumoa ei ole voitu osoittaa, vaan rannikon kylien on katsottu syntyneen vasta ruotsalaisen uudisasutuksen tuloksena. Poikkeuksen muodostavat Karjaa ja Tenholan alue, joissa on arkeologisten löytöjen perusteella ollut asutusta 700–1000-luvuilla (Forsén & Moisanen 1995). Muutos näkyy myös siitepöly-

23 Rautakautinen hautalatomus Karjaa Brobackan pähkinälehdossa. Nelisivuiset latomukset ovat yleisiä Uudellamaalla 200–400-luvuilla. Tähän latomukseen on luultavasti haudattu vielä viikinkiajallakin (800–1050 jKr.).

analyyseissä, esimerkiksi Sipossa esiroomalaisen ajan kerrostumissa selvänä näkyvät viljelyn merkit taantuvat ajanlaskun alun jälkeen eikä alueella sen jälkeen näy lähes tuhanteen vuoteen mitään jälkiä ihmisen toiminnasta (Sarmaja-Korjonen 1992).

Uudenmaan pohjoisosat ovat vielä historiallisella ajalla liittyneet tiiviisti Hämeeseen. Monet tutkijat ovat pitäneet seutua rautakauden loppupuolella hämäläisten nautinta-alueena, jossa olisi harjoitettu organisoitunutta eränkäyntiä ja mahdollisesti kaukokaskeamistakin. Alueen käyttö olisi ollut laaja-alaista ja liikkuvaa, minkä vuoksi vakituista ja pysyvää asutusta olisi muodostunut. Salpausselän tuntumasta lähtevät joet ja muut vesireitit olisivat olleet tärkeitä sisämaata ja rannikkoa yhdistäviä reittejä. Rannikoille jokisuihin olisi voinut rautakauden lopulla muodostua kauppa- ja markkinapaikkojakin. Hämeen merkitys saa tukea arkeologisesta aineistosta, sillä alueen harvat löytöpaikat ovat juuri sisämaahan johtavien vesireittien varsilta. Mitään intensiivisestä kaupankäynnistä todistavia jäännöksiä tai löytöjä ei kuitenkaan ole tavattu (ks. esim. Edgren 1996).

Viime vuosien tutkimuksissa on saatu yhä enemmän viitteitä siitä, että Uusimaa ei ollut kokonaan autio rautakauden viimeisinä vuosisatoina. Sipoon pienistä lammista (Sarmaja-Korjonen 1992) ja Inkoon Orslandetilta (Alenius ja muut 2004) tehtyjen siitepölyanalyysien mukaan rannikkoalueella on harjoitettu viljelyä merovingiajalta (600–800 jKr.) eteenpäin. Tutkimuksen tulokset on tulkittu osoitukseksi kiinteästä ja jatkuvasta peltoviljelystä ja siihen liittyvästä karjanhoidosta. Aiemmissa tutkimuksissa myös Espoossa ja Kirkkonummella on todettu merkkejä intensiivisestä viljelystä viimeistään 800-luvulta lähtien (Tolonen ja muut 1979; Vuorela 1999).

Viikinkiajalta (800–1050 jKr.) alkaen on enemmän merkkejä asutuksestakin. Keski- ja Itä-Uudeltamaalta on erityisesti sisämaata ja rannikkoa yhdistäneitten jokireittien varsilta ja niihin yhteydessä olevien järvien rannoilta saatu talteen joitakin viikinkiaikaisia löytöjä. Asutusnimistön perusteella on esimerkiksi oletettu, että Sipooseen olisi sisämaan vanhan hämäläisasutuksen nautinta-alueelle viikinkiajalla tai viimeistään 1100-luvulla asettautunut maataviljelevää väestöä (Kepsu 2001). Suomalaisperäistä, keskiaikaa edeltävää asutus- ja viljelynimistöä on todettu muualtakin, esimerkiksi Tenholassa, Karjaalla, Espoossa ja Vantaanjoen laaksossa. (Orrman 2003a.)

Uusimaa syntyy

Esihistoriallisen ajan loppu ja keskiajan alku on erittäin mielenkiintoinen ajanjakso Uudenmaan asutushistoriassa, koska alueelle on todennäköisesti muutettu eri suunnista. Voimakkain muuttoaalto tuli Ruotsista ja kesti 1100-luvulta 1300-luvun alkuun (Lindkvist 2002). Yleisimmän käsityksen mukaan kyse on ollut itsenäisten talonpoikien ryhmistä, jotka muuttivat maahan omatoimisesti (Meinander 1983; Lindkvist 2002). Muutamat tutkijat ovat kuitenkin halunneet korostaa keskushallinnon ja aateliston roolia asuttamisessa (ks. Haggrén & Jansson 2004).

Kuningas Maunu Erikinpoika edistikin asutustoimintaa antamalla 1300-luvun alkupuolella luvan asettua metsiin, jos omistajat eivät niitä itse käyttäneet. Tämä viittaa osaltaan alueiden aikaisempaan hallintaan ja käyttöön. Onkin esitetty, että hieman ennen ruotsalaisten ekspansiota Läntiselle Uudellemaalle olisi muuttanut väestöä Varsinais-

Suomesta sekä Keski- ja Itä-Uudellemaalle Hämeestä. Tämä asutus olisi ulottunut jokilaaksoja pitkin rannikolle saakka (Orrman 2003a).

Viime aikoina erityisesti nimistön tutkijat (ks. Huldén 2001) ovat päätyneet siihen, että Ruotsista saapuneet uudisasukkaat suuntautuivat aluksi pääasiassa saaristoon ja rannikoille. Ruotsinkielisen asutuksen alue olisi vähitellen laajentunut, kun rannikon vähäisempi suomalaisasutus olisi omaksunut uuden valtakielen.

Ruotsalaisasutuksella on joka tapauksessa ollut suuri merkitys agraarimaiseman muotoutumiseen. Asutuksen sijoittumiseen vaikuttaneita tekijöitä ei ole selvitetty kovin perusteellisesti, mutta Orrmanin (1987; 2003a) mukaan väestöryhmät levittäytyivät keskiajan kuluessa muinaisen Litorinameren peittämälle vyöhykkeelle. Ne eivät kuitenkaan olisi edenneet sisämaahan rantalinjan yläpuolelle, koska alueilla yleiset kerralliset lustosavet eli glasiaalisavet olivat selvästi raskaampia ja työläämpiä muokata kuin uudelleen kerrostuneet litorinasavet. Malli korostaa maaperän ja teknologian merkitystä, mutta asuinpaikkojen valintaan ovat todennäköisesti vaikuttaa monet muutkin tekijät.

Keskiajan alun asutuksesta on saatu tähän mennessä hyvin vähän arkeologisia todisteita. Viime vuosina Hangossa ja Espoossa tehdyissä kaivaustutkimuksissa on kuitenkin paljastunut merkkejä 1200–1300-luvun kylätonteista. Saman ajanjakson asuinpaikka on myös Tammisaaren Snappertunassa sijaitseva Kullåkersbacken, joka on autioitunutkin jo keskiajan lopulla (Haggrén ja muut 2003; Alenius ja muut 2004; Haggrén & Jansson 2004). Lisäksi Inkoon kirkon ympäristön kaivauksissa on tavattu asuinpaikka, joka on ajoitettu 1100–1200-lukujen taitteeseen (Jäkärä & Taivainen 2005).

Uudenmaan varhaiselle agraariasutukselle on ominaista suuri alueellinen vaihtelu, erityisesti rannikon ja sisämaan välillä. Rannikolla on vaikutteita saatu ainakin etelästä ja lännestä, pohjoisosissa sisämaasta Hämeen suunnalta. Sisämaan asutuskeskusten vaikutus on rautakaudella ulottunut jokilaaksoja pitkin rannikolle, ehkä saaristoon saakka. Läntisellä Uudellamaalla rajavyöhykkeeksi on ehdotettu Lohjanjärven ja Hiidenveden välimaastoa (Forsén & Moisanen 1995). Itä-Uudenmaan osalta on hämäläisten lisäksi korostettu myös karjalaisten merkitystä rautakauden lopun ja varhaisen keskiajan liikehdinnässä (mm. Edgren 1996.)

Keskiajan alussa rannikkoalueilla oli ruotsalaista ja mahdollisesti myös suomalaista väestöä, mutta pohjoisosat olivat historiallisten lähteiden valossa edelleen hämäläisten hallussa. Keski-Uusimaa on ollut vielä keskiajalla hyvin harvaan asuttua eikä 1300–1500-luvuilla alkanut uudisasutuskaan ollut kovin voimallista. Siiriäisen (1983) käsityksen mukaan esimerkiksi Tuusulan seudulle ei olisi vielä 1200-lukuun mennessä muodostunut kiinteää maatalousasutusta. Vihdin, Karkkilan ja Nurmijärven ja Tuusulan alueella asutus on vielä 1600-luvulla keskittynyt pääasiassa järvien rannoille.

Uudenmaan sisäosat poikkeavat viljelyhistorialtaan rannikkovyöhykkeestä. Ylänköalueilla agraaritalous on pitkään perustunut pelto- ja kaskiviljelyn yhdistelmään. Kaskiviljelystä löytyy yleensäkin Uudellamaalla runsaasti tietoja. Historiallisella ajalla kaskiviljelyä on harjoitettu Keski-Uudellamaalla, mm. Nurmijärven pohjoisosissa Salpausselän eteläpuolisella alueella, jonka savihiesu- ja hietamaat ovat soveltuneet havupuuvaltaisen metsän kaskeamiseen huuhtamenetelmällä (Solantie 1992). Espoossa, Inkoossa ja Tammisaaren Tenholassa on poltettu kaskia vielä myöhään 1800-luvun lopulle, syrjäseuduilla jopa 1900-luvun alkuun saakka (Solantie 1992; Pykälä & Bonn 2000). Länsi-Uudellamaalla kaskeamisen lopettamiseen vaikutti erityisesti ruukkien rakentaminen 1600-luvulta alkaen, sivuelinkeinona myös tervanpoltolla on ollut merkitystä.

Historiallisiin karttoihinkin on vielä 1700-luvulla usein merkitty kaskimaita tai kaskiviljelyyn soveltuvia maita. Myös nimistöön sisältyy runsaasti kaskikulttuurin muistoja. Solantien (1992) mukaan kaskiviljelyllä olisikin voitu tasoittaa epävakaasta ilmastosta johtuvia peltoviljan satovaihteluita. Kaskiviljelyyn on voinut liittyä myös maaperän raivausta. Nurmijärveltä ja Tuusulasta tunnetaan röykkiöitä, joiden ajoitus tai asutushistoriallinen merkitys on selvittämättä. Tuusulan Ruotsinkylän röykkiöistä osa saattaa tutkimusten perusteella olla hautaröykkiöitä (Siiriäinen 1983).

24 Lohjanjärvi on Uudenmaan suurin järvialue.

Lohjanjärvi kuuluu Karjaanjoen vesistöön, joka on muodostanut rautakaudella ja keskiajalla tärkeän vesireitin Vanajan Hämeen ja rannikon välillä. Ilmastoltaan, maaperältään ja kasvillisuudeltaan suotuisalla alueella on erityisesti kallioketoja (vihreä rajaus) sekä kivikautisia (oranssi) ja rautakautisia (punainen) muinaisjäännöksiä. Lohjansaaressa kasvaa myös tummatulikukka (tähti). Sininen korkeuskäyrä (40 m mpy) vastaa kivikautista, Litorinameren aikaista rantalinjaa. Rautakauden rantaviiva on todennäköisesti ollut muutamia metrejä nykyisen järvenpinnan yläpuolella.